

Marta Gromulska

PAŃSTWOWY ZAKŁAD HIGIENY W CZASIE WOJNY
W LATACH 1939-1944

Emerytowany pracownik Działu Informacji i Dokumentacji Naukowej z Biblioteką
Państwowego Zakładu Higieny

*W pracy omówiono działalność Państwowego Zakładu Higieny od
dnia wybuchu II wojny światowej do końca 1944 r.*

*Słowa kluczowe: Państwowy Zakład Higieny, historia, II wojna światowa, Powstanie
Warszawskie*

Key words: National Institute of Hygiene, history, II World War, Warsaw Uprising

WSTĘP

Z „Historii jednego życia” Ludwika Hirszfelda (1) „*1-go września. Pierwsze bomby w Warszawie i pierwsi ranni ... Ranni napływają masami. Do Zakładu (PZH) przybywa ... ze Szpitala Ujazdowskiego donosząc, że szpital wojskowy został ewakuowany, że chorzy żołnierze leżą bez pomocy. Pytam, czy zorganizowana jest transfuzja krwi. Dowiaduję się, że nie. Propnuję zorganizowanie stacji przetaczania krwi – co zostaje przyjęte z entuzjazmem. I wreszcie ten dzień pamiętny, gdy 400 samolotów bez przerwy bombardowało miasto. Po poddaniu się Warszawy wróciłem do Zakładu. Był bez duszy.*”

W nocy z 5 na 6 września 1939 roku nastąpiła ewakuacja PZH na wschód. Dyrektor doc. *Gustaw Szulc*, doc. *Feliks Przesmycki* oraz grupa pracowników Zakładu Wyrobu Surowic i Szczepionek skierowali się do Łucka, gdzie mieściła się filia PZH, którą kierował dr *Henryk Walecki*.

Zabrano ze sobą konie uodpornione przeciwko błonicy i tężcowi. Z Łucka miano się udać do Białokrynicy, a potem przez Zaleszczyki do Rumunii.

W dniu 17 września 1939 r. do Polski wkroczyły wojska radzieckie. W tym czasie grupa PZH była w okolicach Białokrynicy. Poczucie potrzeby pozostania w kraju spowodowało decyzję o powrocie. W Łucku zajęty przez wojsko radzieckie uzyskano zgodę na powrót do Warszawy, który nastąpił 2 października 1939 r.(2).

W czasie walk w obronie Warszawy budynki PZH zostały uszkodzone – spadło na nie 70 pocisków i dwie bomby lotnicze (3). Najbardziej były uszkodzone górne piętra budynku

Państwowej Szkoły Higieny, na których mieściły się Oddziały: Biochemii i Higieny Odżywiania oraz Oddział Kontroli Organopreparatów i Witamin. Pracownicy wydobywali spod odpadłych tynków i zrzuconych ścian wewnętrznych ocalałe sprzęty i przyrządy.

Dzięki dotacji Zarządu Miejskiego usunięto zniszczenia i od 1 listopada w Zakładzie podjęto normalną pracę, a na czele Zakładu stanął Dyrektor doc. *Gustaw Szulc*.

Władze okupacyjne, na czele z prof. *Richterem* potrzebowały pomocy PZH w zwalczaniu chorób zakaźnych wśród ludności cywilnej. W listopadzie wybuchła w Warszawie epidemia duru brzuszego wywołana brakiem wody. Zachorowało 4 000 osób, a liczba wykonanych badań w Zakładzie była prawie taka sama jak przed wojną (4). Państwowy Zakład Higieny produkował podczas wojny surowice i szczepionki. Dzięki temu można było przeprowadzić normalne szczepienia przeciw ospie prawdziwej na terenie Generalnej Guberni.

DZIAŁALNOŚĆ PZH POD ZARZĄDEM NIEMIECKIM

Władze niemieckie chciały uczynić z PZH placówkę na wzór Instytutu Chorób Zakaźnych i Pasożytniczych w Hamburgu i w kwietniu stanowisko komisarycznego dyrektora objął prof. *Ernst Nauck*, który zdecydował o produkcji w PZH szczepionki przeciwko durowi wysypkowemu. Miało to na celu zabezpieczenie przed epidemiami zaplecza na zagarniętych przez Niemcy terenach.

We wrześniu 1940 r. odwołano Naucka, a na jego miejsce został dyrektorem prof. *Robert Kudicke* z Frankfurtu, który zorganizował administrację niemiecką w Zakładzie. Dyrektorem administracyjnym był *Imgart*, a sekretarką *volksdeutschka Sznajder*. *Volksdeutsche* dopuszczali się bicia personelu polskiego. Nad „lojalnością” PZH czuwali SS-mani z pobliskich koszar i Gestapo z Alei Szucha. Prof. *Richter*, kierujący sprawami zdrowia z ramienia okupanta pozostawił organizację PZH bez zmian likwidując tylko Oddział Biochemii i Higieny Odżywiania Państwowej Szkoły Higieny, a personel przenosząc do Oddziału Kontroli Organopreparatów i Witamin, którego kierownikiem był doc. *Gustaw Szulc*. Doc. *Gustaw Szulc* był łącznikiem pomiędzy niemiecką dyrekcją i pozostawał na tym stanowisku aż do swojej śmierci w kwietniu 1941 r.

W 1941 r., przy komisarycznym dyrektorze PZH, który był jednocześnie Nadzwyczajnym Pełnomocnikiem Gubernatora do zwalczania duru plamistego (*Sonderbeauftragter für Fleckfieberbekämpfung*) zostały utworzone 3 kolumny przeciwepidemiczne (*Seuchenkolonn*), nastawione na zwalczanie duru plamistego wśród ludności cywilnej. Kolumny zatrudniały około 100 osób personelu polskiego (lekarzy, kontrolerów sanitarnych i dezynfektorów).

W miarę potrzeby prowadzono dodatkową rekrutację. Kolumny były posyłane do powiatów, gdzie lekarze potrzebowali pomocy w związku z epidemiami. Władze okupacyjne utrzymywały lekarzy powiatowych Polaków, natomiast na szczeblu wojewódzkim pracowali wyłącznie lekarze niemieccy. Akcje zwalczania chorób zakaźnych na tyle interesowały okupanta, na ile choroby były niebezpieczne dla wojska i ludności niemieckiej. Kursy dla kierowników kolumn epidemiologicznych rozpoczęły się w PZH 10 listopada 1942 r.(5). Prowadził je dr *Witold Chodźko* z Państwowej Szkoły Higieny. Bakteriologię ogólną wykladał dr *Jerzy Morzycki*, przedwojenny kierownik filii PZH w Poznaniu, a po wojnie Naczelnym Nadzwyczajnym Komisarzem do Walki z epidemiami i wiceminister zdrowia. Bakteriologię duru plamistego wykladał doc. *Feliks Przesmycki*, a wykłady z epidemiologii dr *Marcin Kacprzak*. Dr *Piotr Radło*, przed wojną asystent prof. *Rudolfa Weigla* we Lwowie,

uczył jak przeprowadzać dezynfekcję i dezynsekcję. Zajęcia praktyczne dla uczestników kursu odbywały się w szpitalu na ul. Chocimskiej 5, gdzie leżeli chorzy na tyfus plamisty. Uczestnicy kursów otrzymywali świadectwa z podpisami dr. *W. Chodźki* i prof. *Kudicke*.

Z inicjatywy dr. Jerzego Morzyckiego zostały zorganizowane kolumny sanitarne do walki z dudem plamistym w dystrykcie warszawskim. W skład kolumn wchodził: *Jerzy Morzycki* – kierownik, dr *Jerzy Zański* – epidemiolog, dr *Zarębski (Jan Kostrzewski)*, dr *Juliusz Rychard* i wielu innych, wśród których jako sanitariusze ukrywali się Żydzi.

W czasie okupacji w PZH prawie nie prowadzono badań naukowych. Zajmowano się badaniami organopreparatów, witamin, insuliny, hormonów. Pewna liczba pracowników zajmowała się produkcją sztucznych środków słodzących, np. dulcyny, produkcją mydła itp.

Po utworzeniu getta w Warszawie, wszyscy pracownicy PZH żydowskiego pochodzenia wraz z prof. *Ludwikiem Hirszfeltem* zostali tam wysiedleni.

W czasie wojny w PZH w Warszawie znalazło się wielu ewakuowanych pracowników filii PZH: prof. *Jan Adamski* z Katowic, *Jan Alkiewicz*, *Leon Padlewski* z Poznania, wspomniany wielokrotnie dr *Jerzy Morzycki* z Gdyni z całym personelem filii, dr *Stefan Michalak* – po wojnie organizator Akademii Medycznej w Gdańsku. W kadrach pracowała jako młoda dziewczyna córka prof. J. Adamskiego – *Krystyna Adamska*, po wojnie prof. *Krystyna Pietkiewicz*, Kierownik Zakładu Mikrobiologii Akademii Medycznej w Poznaniu. W Dziale Badania Żywności pracowali w czasie wojny dr *Zdzisław Macierewicz* i dr *Maksym Nikonorow*. Przetrawiał też wojnę *Dionizy Smoleński* późniejszy rektor Politechniki Wrocławskiej i sekretarz naukowy PAN. Kierownik Działu Badania Żywności doc. *Stanisław Krauze* potrafił eliminować z rynku małej wartości produkty żywnościowe, sprowadzane przez Niemców, wykazując ich szkodliwość. W kolumnach sanitarnych PZH, które działały na terenie Warszawy pracowała *Zofia Dymowska*, absolwentka Wydziału Przyrodniczego Uniwersytetu Poznańskiego, która jako wdowa (mąż – wojskowy zginął w pierwszym dniu wojny) została skierowana do PZH przez organizacje opiekujące się rodzinami poległych żołnierzy polskich, aby móc zapewnić utrzymanie swojej rodzinie. Po wojnie doc. *Zofia Dymowska* pracowała przez wiele lat jako kierownik Zakładu Parazytologii PZH. Przy karmieniu wszy pracowała *Zofia Wójciakowa*, wdowa po polskim oficerze, który zginął w Katyniu (po wojnie w Zakładzie DDD PZH).

PRODUKCJA SZCZEPIONKI PRZECIWKO DUROWI PLAMISTEMU (WYSYPKOWEMU)

Na czele utworzonej przez Niemców pracowni szczepionki przeciwko durowi wysypkowemu stał niemiecki lekarz *Herman Wohlrab*. Personel był polski, m.in. dr *Jan Kostrzewski* pod pseud. *Zarębski* i dr *Juliusz Rychard*) pseud. *Klein*. Pracownia produkowała szczepionkę wyłącznie dla wojska niemieckiego. Polacy byli karmicielami wszy. Również podjęto tajną produkcję tej szczepionki dla Polaków. Było to niebezpieczne, gdyż wykrycie przez Niemców zakażonych wszy u Polaków groziło im śmiercią. Dlatego zginął w Krakowie prof. *Gieszczykiewicz*, w którego pracowni znaleziono zakażone dudem wszy.

Tajną produkcję szczepionki zorganizowano w Dziale Bakteriologii i Medycyny Doświadczalnej, którym kierował doc. *Feliks Przesmycki*. Prowadzili ją dr *Edmund Wojciechowski* i dr *Tadeusz Przyborowski* oraz laborant *Edward Mikołajczyk*. Oni też byli karmicielami

wszy. Dr *Jerzy Morzycki* dostarczał szczepionkę do obozów koncentracyjnych, więzień, getta i na Pawiak. Ponadto zaszczepiono od 1942 r. cały personel szpitalny Warszawy. Niewielkie ilości szczepionki otrzymywano też od dr. *Henryka Mosinga* ze Lwowa, który w pracowni *Rudolfa Weigla* prowadził masową produkcję szczepionki.

Władze niemieckie rozszerzyły produkcję szczepionki przeciwko durowi wysypkowemu metodą jajową, tzw. *Coxa* w Amelinie. Ponieważ niedługo potem nastąpiły aresztowania wśród pracowników w Amelinie, zaprzestano tajnej produkcji szczepionki dla ludności polskiej.

TAJNE NAUCZANIE MIKROBIOLOGII STUDENTÓW WYDZIAŁU LEKARKIEGO UNIwersytetu WARSZAWSKIEGO

Na początku 1943 r. prof. *Roman Nitsch* z Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego i prof. *Adam Wrzosek* z Uniwersytetu Poznańskiego wraz z doc. *Feliksem Przesmyckim* zorganizowali w Zakładzie Bakteriologii PZH tajne nauczanie studentów zamkniętego przez okupanta Wydziału Lekarskiego UW w zakresie mikrobiologii. Wykłady odbywały się w mieszkaniach prywatnych, natomiast ćwiczenia w laboratoriach PZH. Zwrócono się oficjalnie do prof. *Kudicke* z propozycją zorganizowania „kursu dla laborantów”. *Kudicke* nie tylko zgodził się na to, ale jeszcze przeznaczył dla wykładowców pewną kwotę pieniędzy. Program nauczania odpowiadał zakresowi nauczania mikrobiologii na UW. W ciągu 4 kursów od 1943 r. do 1944 r. przeszkolono 137 studentów (6). W Wolnych chwilach doc. *Przesmycki* z *Leonem Padlewskim* i *Aleksandrem Ławrynowiczem* opracowali podręcznik mikrobiologii lekarskiej.

INNE KONSPIRACYJNE DZIAŁANIA PODEJMOWANE W PZH

W Dziale Chemii pod kierunkiem *Ernesta Syma* produkowano bomby. Pewnego razu doszło do wybuchu, który spowodowało nieostrożne zapalenie papierosa. Ponieważ Niemcy bardzo się tym zainteresowali, przedstawiono ten wypadek jako skutek nieostrożnego użycia eteru. Wobec tego wyznaczono specjalny „pokój eterowy”.

Okupant wprowadził w PZH w PZH godziny zatrudnienia od 7 do 17,30. Reżim był ściśle przestrzegany, nie wolno było opuszczać miejsc pracy, więc pracownicy mieli możliwości prowadzenia pracy konspiracyjnej. Chociaż słuchanie radia było zabronione, niektórzy mieli w PZH ten „przywilej”. Jak wspomina *Jan Nowak-Jeziorański* (7) w pierwszym roku okupacji uzyskiwał w PZH wiele tajnych informacji od doc. *Feliksa Przesmyckiego* i swojego znajomego z Poznania dr. *Jerzego Morzyckiego*.

W Oddziale Statystyki i Epidemiologii Państwowej Szkoły Higieny dr *Marcin Kacprzak* i *Stanisława Adamowiczowa* gromadzili i opracowywali materiały z zakresu epidemiologii na terenach Generalnej Guberni. Po śmierci *Gustawa Szulca*, *Feliks Przesmycki* tajnie kierował Państwowym Zakładem Higieny, przed wojną wyznaczony jako Inspektor filii i kierownik walki z chorobami zakaźnymi na wypadek wojny.

Podczas wojny działały tylko trzy filie PZH: w Krakowie (jako Staatliche Institut für Hygiene, Krakau), kierowany przez dr. *Mieczysława Bileka*, zaangażowanego w tajne rozprowadzanie szczepionek i zaopatrywanie filii krakowskiej i kieleckiej (która także działała podczas wojny, kierownik- dr *Antoni Cwiągala*) w odczynniki, szczepy bakteryjne

i sprzęt laboratoryjny zdobywane od Niemców. W Lublinie kierował filią podczas wojny dr *Cyprian Chromiński*.

PZH W CZASIE POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

Na wypadek powstania w Warszawie doc. *Jan Kostrzewski (pseud. Zarębski)* podzielił stolicę na 12 okręgów sanitarnych. Każdy z nich miał mieć szpital, aptekę, punkty opatrunkowe, spalarnię śmieci, grupy dezynfekcyjne. Nie wszystko zdołano przygotować przed wybuchem powstania. Doc. *Feliks Przesmycki* został szefem sanitarnym okręgu Warszawa-Południe. Grupa pracowników PZH z dr. *Tadeuszem Sporzyńskim* zorganizowała na miejscu punkt pierwszej pomocy dla rannych.

Pierwszego sierpnia gmachy PZH zajęli powstańcy i komenda V obwodu pułku „Baszta”, pod dowództwem ppłk. „*Przegoni*” (*Aleksandra Hryniewiczza*). Po wybuchu walk komenda została odcięta od powstańców mokotowskich przez policję niemiecką na ul. Willowej i Niemców z koszar na ul. Puławskiej. Trzeciego sierpnia ppłk „Przegonia” opuścił Mokotów i wycofał się ze swoim oddziałem do lasów chojnowskich (8).

Prof. *Aleksander Szczygieł* w swoich wspomnieniach (9) opisał losy pracowników PZH, którzy nie opuścili Zakładu w czasie Powstania Warszawskiego. Oddziały SS prawie codziennie poszukiwały w PZH powstańców.

Po wejściu na teren PZH oddział SS wyprowadzał wszystkich mężczyzn na ulicę Chocimską, aby ich rozstrzelać. Interwencja dowódcy przechodzącego oddziału armii niemieckiej przyczyniła się do tego, że odstąpiono od rozstrzelania, a spośród zebranych wzięto tylko trzech: dr. *Tadeusza Sporzyńskiego*, doc. *Stanisława Krauzego* i dr. *Aleksandra Szczygła* i zaprowadzono pod sąd połowy na ul. Puławskiej 2. Wydanie wyroku odłożono do następnego dnia. W tym czasie przybył do PZH szef sanitarny służby zdrowia IX armii niemieckiej, tłumiącej powstanie i oświadczył, że uzyskał od SS odłożenie egzekucji i ewakuację mienia PZH do Wrocławia, gdzie zamierzano urządzić placówkę usługową ds. epidemiologii i higieny dla ludności niemieckiej. Po zakończeniu ewakuacji gmachy PZH miały być spalone.

Powstawały inne, groźne sytuacje z ustawianiem ludzi pod ścianą. Jedna z grup SS podpaliła stos węgla na podwórku PZH. Grupa pracowników w obawie przed pożarem postanowiła oddzielić palący się węgiel od reszty. Byli wśród nich dr *Z. Macierewicz*, dr *T. Przyborowski* i dr *A. Szczygieł*. Pracowali pod ostrzałem niemieckim z ul. Flory.

Innym razem władze niemieckie poleciły pracownikom PZH zbierać zwłoki osób rozstrzelanych, które miały być polane benzyną i spalone. Starano się identyfikować zwłoki i informować o nich rodziny.

Po szarzy 7 Pułku Ułanów Lubelskich na dzielnicę policyjną na Pl. Unii Lubelskiej było wielu poległych i rannych. W PZH urządzono szpital. W sali konferencyjnej wykonywano operacje, a gdy zabrakło prądu, operowano przy karbidówkach. Narzędzia sterylizowano w ognisku rozpalonym na dziedzińcu.

Po akcji w dniu 6 sierpnia 1944 i rozstrzeliwaniu ludności cywilnej na pobliskiej ulicy Skolimowskiej, do szpitala znoszono rannych. Udzielano pomocy rannym, wydostającym się z kanałów. W podziemiach PZH mieściła się apteka powstańcza.

W czasie wolnym od przymusowych prac i stałych dyżurów przy bramie pracownicy pozostający w PZH w czasie Powstania ratowali zbiory biblioteczne i chowali precyzyjniejszą aparaturę, której Niemcy nie zdążyli wywieźć. W archiwum PZH znajduje się spis aparatury i różnych elementów wyposażenia i sprzętów, wywiezionych przez okupanta. Pozostawanie pewnej grupy pracowników w PZH podczas Powstania Warszawskiego i po jego upadku ochroniło budynki PZH przed spalaniem, a przedtem w przekładaniu terminu ich zburzenia.

Pod koniec września 1944 r. Mokotów był głównym celem niemieckich bombardowań. Niemcy rozprawiali się z wydostającymi się z kanałów powstańcami i ludnością cywilną, uciekającą z innych dzielnic Warszawy. Szefostwo sanitarne mieściło się w podziemiach gmachu PKO. Dr *Jerzy Zański* był stałym łącznikiem między doc. *Przesmyckim*, dowódcą sanitarnym okręgu Warszawa-Południe, który urzędował w podziemiach kina Polonia a głównym szefostwem. Doc. *Przesmycki* pracował też w szpitalu na Żurawiej, który był jako ostatni ewakuowany z Warszawy do Krakowa, w połowie października 1944 r.

W dniu, kiedy miało nastąpić zburzenie PZH, okupant niemiecki w pośpiechu opuszczał Warszawę. „Choć okaleczona to jednak ocalała placówka naukowa ... ocalała i grupa pracowników, która w tej placówce pozostała w zdecydowaniu podzielenia jej losu” (9).

Po upadku Powstania wszystkie osoby pozostające w PZH wywieziono do Pruszkowa, gdzie było miejsce segregowania ludzi na wywózkę do obozów i na roboty do Niemiec, lub egzekucji.

Część osób z PZH została „wyreklamowana” przez Kolumnę Epidemiologiczną i skierowaną do pracy w Stacji dezynfekcyjnej w Piasecznie, której kierownikiem został dr *Aleksander Szczygiel*.

Prof. *Feliks Przesmycki* w referacie wygłoszonym w 1963 r. na posiedzeniu Rady Naukowej PZH poświęconym 45 rocznicy powstania PZH wspomina: „Na tym miejscu niech mi będzie wolno wspomnieć nazwiska tych Kolegów, którzy zostali zamordowani przez okupanta, albo zginęli podczas okupacji lub działań wojennych lub wreszcie odeszli od nas po zakończeniu okupacji: *R. Amzel, W. Białosuknia, J. Czaraszkiwicz, E. Boczarow, T. Epstein, B. Fejgin, Z. Kołodziejska, C. Krajewski, W. Piński, A. Prokopczuk, H. Rabinowicz, B. Sobociński, R. Zajdel, H. Wergieusz, W. Karłowski, K. Marowska, E. Fromowicz, S. Wrzosek, A. Matysiak, A. Karaś.*”

W czasie powstania warszawskiego został rozstrzelany przez Niemców prof. *Stanisław Weil*, farmaceuta, dr chemii, prof. UW, który przed wojną kierował Instytutem Farmaceutycznym, włączonym do PZH (późniejszy Dział Chemii).

W obozie koncentracyjnym w Bełżcu zginął prof. *Filip Eisenberg*, organizator filii PZH w Krakowie.

M Gromulska

NATIONAL INSTITUTE OF HYGIENE DURING THE WORLD WAR 1939-1944 SUMMARY

The article presents history of the National Institute of Hygiene (PZH) in the period from September 1939 until the fall of Warsaw Uprising (1944). German occupation left unaltered activities, structure and Polish personnel of the Institute, enforcing commissioner board by professor *Ernst Nauck*, and subsequently – professor *Robert Kudicke* from Frankfurt.

German production of vaccine against *typhus exanthematicus* for German army was managed by German physician – *Herman Wohlrab*. National Institute of Hygiene was to be a place modelled on Institute for Tropical Diseases in Hamburg.

Polish personnel was subject to military regime, however *Feliks Przesmycki*, PhD started underground production of vaccine against *typhus exanthematicus* for Polish citizens, which was distributed to prisons (Pawiak Prison) and ghetto. Hospital personnel in Warsaw was also vaccinated.

Underground studies programme, including editing handbooks, was set up for the students of closed Microbiology Faculty of Warsaw University, and other wartime conspiracy actions were taken. Personnel of National Institute of Hygiene (PZH) protected research equipment and supplies from war plundering, and supported Polish civilians by e.g. reporting about harmfulness of low-quality and polluted food for the Polish, which Germans supplied market with. During Warsaw Uprising Personnel helped the injured and protected the premises of National Institute of Hygiene (PZH) from burning down; mobile army surgical hospital and pharmacy for the participants of Warsaw Uprising functioned within PZH.

PIŚMIENNICTWO

1. Hirszfeld L. Historia jednego życia. Warszawa: Czytelnik, 2000: 247-248,254-256.
2. Przesmycki F. Wspomnienia. Warszawa 1976. Maszynopis.
3. Protokół z dn. 1 listopada 1939 r. strat spowodowanych działaniami wojennymi we wrześniu 1939 r. w Warszawie. Nieruchomość przy ul. Chocimskiej 24.
4. Przesmycki F. Państwowy Zakład Higieny w czasie wojny. Przegl Lek 1945, Nr 9-10:221-2
5. Marcinkowski T. PZH. W: Pamiętniki lekarzy. Warszawa: Czytelnik 1964:310.
6. Przesmycki F. Wspomnienia. Warszawa 1976
7. Nowak-Jeziorański J. Kurier z Warszawy. Warszawa: Znak
8. Kasprzycki J. Warszawskie pożegnania. Nr 537. Życie Warszawy, 9-10 sierpnia 1980 nr 186
9. Szczygieł A. Z historii nauki o żywieniu w Polsce 1926-1978. Warszawa (b.r.) Maszynopis w Bibliotece PZH.
10. Wykaz wywiezionych przedmiotów z działu ogólnego PZH (1939-1945). Archiwum PZH.
11. Przesmycki F. Rola Państwowego Zakładu Higieny w kształtowaniu służby zdrowia. Warszawa: PZH, 1963.

Otrzymano: 20.06.2008 r.

adres autorki:

Mgr Marta Gromulska Red. Przeglądu
Epidemiologicznego Narodowy Instytut
Zdrowia Publicznego
-Państwowy Zakład Higieny
ul. Chocimska 24, 00-791 Warszawa
tel. 022 54 21 204
e-mail: przegepidem@pzh.gov.pl